

Analyzing the Status of Academic Sources in the Psychology of Religion: A Case Study of "An Introduction to the Psychology of Religion"

Mansoureh Alsadat Khatami*

Abstract

Psychology of religion is one of the branches of psychology that has found its place as an official course in many prestigious universities around the world today. The book *Introduction to the Psychology of Religion*, written by Dr. Masoud Azarbaijani and Seyyed Mehdi Mousavi Asl, is the most commonly recommended book by professors and used by students in undergraduate and graduate levels of psychology and Islamic psychology. In this context, during the case study of this book, several points have been made on various topics to complete, correct, and make it a more practical resource for the psychology of religion course; including accuracy in determining religious areas to enter the discussion of the psychology of religion; correcting the titles of tables and some headings that are not in harmony with the content, correctly classifying the benefits of religiosity at the macro and micro levels, etc. Suggestions have also been made regarding the contents that should be included in a reference book for the psychology of religion, including a discussion of criticisms made against religious people and responses to them, the relationship between physical and spiritual health, and introducing institutions of religious psychology in the world.

Keywords: Psychology of religion, Islamic psychology, field of psychology, measurement of religiosity, connection between physical and spiritual health.

* Assistant Professor, Institute for Interdisciplinary Quran Studies, Shahid Beheshti University,
m_khatami@sbu.ac.ir

Date received: 22/04/2025, Date of acceptance: 28/07/2025

Introduction

The psychology of religion is a field that scientifically examines religious behaviors and spiritual experiences through psychological principles. Despite global academic recognition, this discipline faces resistance both from theologians who suspect reductionism and psychologists who question its objectivity due to researchers' personal beliefs. In the Iranian context, where religion significantly influences mental health, this field requires further academic attention. The book "An Introduction to the Psychology of Religion" is widely accepted but also needs revision and enrichment to fulfill its role effectively.

Materials and Methods

This study uses a qualitative content analysis methodology to review the structure, content, and educational framework of the textbook. Each chapter of the book was analyzed based on pedagogical clarity, conceptual coherence, alignment with psychological theories, and religious integration. Comparative analysis with similar textbooks (e.g., Spilka, Wulff, Loewenthal) was also conducted. Student usability and academic effectiveness were taken as key criteria.

Discussion and Results

The analysis showed that the book benefits from structured lessons, study questions, and religious references, enhancing engagement and relevance. However, various shortcomings were identified:

Conceptual overload in chapters such as historical background and theoretical foundations

Overgeneralized theological domains for psychologists

Ambiguities in classification tables and the application of psychological principles

Lack of coverage on critical topics such as religious criticism, spirituality-health connection, and global institutional research. Further, the book could benefit from more concise presentation, clearer pedagogical objectives, and structured inclusion of contemporary issues like spiritual abuse, faith and obsessive-compulsive tendencies, and instrumental versus intrinsic religiosity.

Conclusion

The textbook is a foundational resource in Iranian academic psychology programs. Its structured style and educational framework make it valuable; however, enhancements are necessary to align it with global standards. Suggestions include refining theological and psychological boundaries, updating theoretical content, including applied and critical discussions, and incorporating international insights and institutions. The study aims to support educators and scholars in producing more effective and comprehensive materials in the psychology of religion.

Bibliography

- Spilka, Bernard, Ralph W. Hood, Bruce Hunsberger & Richard Gorsuch (2011), *The Psychology of Religion: An Empirical Approach*, translated by Dr. Mohammad Dehghan, Tehran: Roshd[in Persian].
- Azarbayjani, Masoud & Seyyed Mahdi Mousavi Asl (2014), *An Introduction to the Psychology of Religion*, Qom: Institute for Humanities and Cultural Studies (Howzeh va Daneshgah) [in Persian].
- Azarbayjani, Masoud (2007), *Psychology from the Perspective of William James*, Qom: Institute for Humanities and Cultural Studies[in Persian].
- Baratisadeh, Farid, Mohammad Dehghani & Sepideh Babatabai (2012), "A Critical Review of The Psychology of Religion Based on the Empirical Approach by David Wolf," *Book Monthly Religious Studies*, Issue 176, pp. 3–6[in Persian].
- Palmer, Michael (2006), *Freud, Jung, and Religion*, translated by Mohammad Dehgannpour & Gholamreza Mahmoudi, Tehran: Roshd[in Persian].
- Khodayarfard, Mohammad, Bagher Ghobari Bonab & Alinaghi Faqihie (2022), *Theoretical Foundations and Methodology of Measuring Religiosity*, Tehran: University of Tehran Press[in Persian].
- Zakar, Sedigheh (1998), "A View on Frankl's Theory in the Psychology of Religion," *Qabasat Journal*, Issues 8–9, pp. 76–95[in Persian].
- Fakhari, Sedigheh, Fatemeh Fijan & Maryam Imandar (2022), "What Is the Psychology of Religion?" *Journal of Psychological and Educational Studies*, Issue 35, pp. 465–472[in Persian].
- Fontana, David (2006), *Psychology, Religion and Spirituality*, translated by Alf Savar, Qom: Adyan Publications[in Persian].
- Qaramaleki, Ahad (1998), "Religious Experience: A Dialogue Between Qaramaleki and Ralph Hood," *Qabasat Journal*, Year 3, Issues 8–9[in Persian].
- Ghorbani, Nima (1998), "Psychology of Religion: A Multifaceted Scientific Approach," *Qabasat Journal*, Issues 8–9, pp. 22–45[in Persian].
- Levontal, Keit Miriam (2021), *A Brief Introduction to the Psychology of Religion*, translated by Ali Farhadi & Mohammad Elmasian, Tehran: Roshd Publications[in Persian].

- Mar'ashi, Seyyed Ali (2008), *Mental Health and the Role of Religion*, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company[in Persian].
- Malekian, Mostafa, Mohammad Dehghani & Hassan Hashemi Minabad (2008), "Psychology of Religion Symposium: Critical Review of the Book," *Book Monthly Religious Studies*, Issues 128–129, pp. 173–196[in Persian].
- Wolf, David M. (2007), *Psychology of Religion*, translated by Mohammad Dehghani, Tehran: Roshd[in Persian].
- Jung, Carl Gustav (2007), *Psychology and Religion*, translated by Fouad Rouhani, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company[in Persian].
- Fizzotti, Eugenio, *Interdisciplinary Encyclopedia of Religion and Science* ISSN: 2037-2329, edited by G. Tanzella-Nitti, I. Colagé and A. Strumia, www.inters.org DOI:10.17421/2037-2329-2002-EF-1
- Hardy, S. A., Carlo, G., et al. (2024), The Role of Religiosity in Moral Identity and Prosocial Behavior: A Meta-Analytic Review, *Personality and Social Psychology Review*, DOI: 10.1177/10888683231175812
- Park, C. L., Edmondson, D., et al. (2023), Spiritual Struggles and Mental Health: Mechanisms and Moderators, *Journal of Abnormal Psychology*, DOI: 10.1037/abn0000786
- Saroglou, V., Cohen, A. B., et al. (2024), Religious Orientation and Personality Traits: A Cross-Cultural Study, *International Journal for the Psychology of Religion*, DOI: 10.1080/10508619.2023.2290102
- Vine, I. (1978), Facts and Values in the Psychology of Religion, *Bulletin of the British Psychological Society*, No. 31, pp. 414–417.

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: مطالعه موردی کتاب درآمدی بر روانشناسی دین

منصوره السادات خاتمی*

چکیده

روانشناسی دین یکی از شاخه‌های علم روانشناسی است که امروزه به عنوان یک درس رسمی در بسیاری از دانشگاه‌های معتبر دنیا جایگاه خود را یافته است. کتاب *درآمدی بر روانشناسی دین* تألیف دکتر مسعود آذربایجانی و سید مهدی موسوی اصل، در مقاطع کارشناسی و ارشد رشته روانشناسی و روانشناسی اسلامی رایج‌ترین کتاب مورد توصیه اساتید و استفاده دانشجویان می‌باشد. در این مجال در اثنای مطالعه موردی این کتاب، نکاتی چند در موضوعات مختلف، جهت تکمیل، اصلاح و کاربردی‌تر شدن منبعی برای درس روانشناسی دین بیان شده است؛ من جمله دقت در تعیین حیطه‌های دینی برای ورود به بحث روانشناسی دین؛ اصلاح عناوین جداول و برخی تیرها که با مضمون هماهنگی ندارند، تقسیم‌بندی صحیح فواید دینداری در سطح کلان و خرد و... پیشنهاداتی نیز در باب مطالبی که بایسته است در کتاب مرجع برای روانشناسی دین واقع شود، من جمله بحث انتقادات وارد بر دینداران و پاسخ به آنها، ارتباط بین سلامت جسم و روح و معرفی موسسات روانشناسی دین در دنیا آمده است.

کلیدواژه‌ها: روانشناسی دین، روانشناسی اسلامی، رشته روانشناسی، سنجش دینداری، ارتباط بین سلامت جسم و روح.

* استادیار پژوهشکده مطالعات میان رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، m_khatami@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

۱. مقدمه

هدف اساسی روانشناسی، مطالعه علمی رفتار و فرایندهای روانی است. روانشناسان می‌کوشند این کار را با بررسی انگیزش، شناخت و رفتار انسانی انجام دهند. در حیطه این تعریف، ۵۰ تخصص شاخه مشخص در انجمن روانشناسی آمریکا پدید آمده است. شاخه‌هایی همچون روانشناسی شخصیت (personality)، روانشناسی رشد روانی (psychological development)، روانشناسی سازواری (coping) و بسیاری موضوعات دیگر که شاخه ۳۶ آن روانشناسی دین است. اعضای این شاخه حدود ۱۶۰۰ نفر از همه رشته‌ها و شاخه‌ها هستند و برآند تا درباره نقش دین در زندگی تحقیق کنند و درباره یافتن نحوه تأثیر دین در رفتار و فرآیندهای روانی انسان‌ها تلاش نمایند (اسپیلکا ۱۳۹۰: ۳).

روانشناسی دین در طی تاریخ خود گرفتار سلیقه‌ها و پسندهای متغیری بوده که در تفکر دینی و روانشناسی غرب وجود داشته است. الهیون‌گاہ روانشناسی دین را موجب فروکاست شأن دین می‌شمردند و معتقدند هرگونه تفسیر علمی از دین (از جمله تفسیر روان‌شناختی) بر مسأله تقلیل‌گرایی استوار بوده است. این تقلیل‌گرایی در مسیر روانشناسی گاه تنها راه تقلیل پیچیدگی‌های حاصل از مفاهیم انتزاعی و باورهای متعددی است که بخش عمده‌ای از دینداری را تشکیل می‌دهد. روانشناسان نیز چون این رشته را تحت تسلط پژوهندگانی که خود اهل اعتقادند، می‌دانند، یافته‌های آن را عینی و قابل اعتماد نمی‌شمردند (واین ۱۹۷۸: ۴۱۶). ماحصل این عدم ائتلاف موجب شده چنان‌که باید پیشرفت روشمندی در روانشناسی دین رخ نداده است تا به مقصود اصلی خود دست یابد (وولف ۱۳۸۶: ۶).

از سوی دیگر بدیهی است که یکی از حوزه‌های اثرگذار بر بهداشت روانی فرد و جامعه، حوزه دین است. به اعتقاد تیلر (Taylor)، زمینه‌های تجربی، بالینی و آکادمیک نشان می‌دهد که نظام عقیدتی فرد مهم‌تر از آن است که بتوان به آن کم‌توجهی نمود (مرعشی ۱۳۸۷: ۱۰۵). این کم‌توجهی و یا حتی بی‌توجهی گاه موجب شکاف بین روانشناس و مددجو می‌گردد و مددجویان را در حل مشکلات خویش به سوی روحانیون و شخصیت‌های دینی که گاه پیشینه روانشناسی هم ندارند، سوق می‌دهد. در کشور ما با صبغه دینی و اسلامی گرچه روانشناسی دینی همواره مورد توجه و اهتمام ضمنی علوم دینی و امور فرهنگی بوده است اما روانشناسی دین آنچنان‌که باید مورد پژوهش و مذاقه قرار نگرفته است.

روانشناسی دین، جزء دروس اصلی روانشناسی، درسی است که قرار است نگرش و شناخت لازم را در باب تحلیل‌های روان‌شناختی دین و فرد دیندار به دانشجو بدهد. درسی

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۰۳

که گرچه دو واحد نظری و حدود ۱۶ جلسه بیشتر برای آموختن عرصه ندارد اما قرار است ذهن دانشجو را با جنبه مهمی از دین و تأثیر آن را در شخصیت، رفتار و سلامت روان آشنا سازد.

کتاب در آمدی بر روانشناسی دین تألیف دکتر مسعود آذربایجانی و سید مهدی موسوی اصل؛ کار مشترکی از گروه روانشناسی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و انتشارات سمت است که به عنوان متن درسی برای دانشجویان رشته روانشناسی، الهیات و دین‌شناسی در مقطع کارشناسی ارشد و دکتری در غالب نخستین اثر به جامعه علمی کشور عرضه شده است. گرچه کتاب "مقدمه ای بر روانشناسی دین" اثر دیوید ولف و کتاب "روانشناسی دین" (بر اثر رویکرد تجربی) اثر اسپیلکا و دیگران که هر دو توسط محمد دهقان ترجمه شده اند در این باب در دست بوده اند اما حجم بالای این کتب و سایر ویژگی‌ها مانع از این شده که منبع درسی قلمداد شوند. بعدها کتاب مقدمه ای بر روانشناسی دین از مرتضی ترخان و همکاران نیز به چاپ رسید و ۴ بار تجدید چاپ شد. توجه به اینکه در بیشتر دانشگاه‌ها در مقطع کارشناسی و ارشد در رشته روانشناسی و روانشناسی اسلامی همین کتاب مورد استفاده دانشجویان و توصیه اساتید قرار دارد و به چاپ بیست و هشتم خود رسیده است؛ موید ارزشمند بودن آن است. با توجه به اهمیت درس و کتاب فوق‌الذکر، ضرورت اصلاح و بازنویسی این کتاب بیش از پیش تبیین می‌گردد.

۲. تحلیل و بررسی کتاب

در فصل اول این کتاب پس از تعریف دقیق روانشناسی دین و تفاوت آن با روانشناسی دینی به تاریخچه روانشناسی دین، سنت‌های متداول و افول روانشناسی دین و احیای دوباره آن در قرن بیست و یک می‌پردازد. در فصل دوم مولف، نظریه روانشناسان معروفی چون ویلیام جیمز، زیگموند فروید و کارل گوستاو یونگ را در سه درس مجزا به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. در فصل سوم به فهم و ابعاد دینداری پرداخته و در فصل بعد تاریخچه و روش‌های سنجش دینداری را آورده است. در فصل پنجم و فصل آخر کتاب فواید دینداری در سطح فردی و اجتماعی را ذکر کرده و در انتها هزینه‌هایی را هم برای فرد دیندار برمی‌شمرد.

از نکات مثبت و نقاط قوت کتاب می‌توان به ارائه مباحثی برای پرسش و تحقیق در انتهای هر درس اشاره نمود و منابعی که برای مطالعه بیشتر در موضوع به دانشجویان معرفی و پیشنهاد شده است بعلاوه وجود منابع و مآخذ متعدد و ارزشمندی که حاکی از تلاش وافر گروه مولفان

دارد و نمایه کردن موضوعات و واژگان و خصوصاً آیات قرآن در انتهای کتاب زمینه پژوهش عمیق‌تر فراگیران فراهم آورده است.

کتاب مذکور از سوی شورای عالی برنامه ریزی آموزشی وزارت علوم به عنوان منبع اصلی درس روانشناسی دین به دانشجویان کارشناسی روانشناسی معرفی شده است اما کاستی‌ها و نقد‌هایی بر آن وارد است که اصلاح آن توسط نویسنده محترم می‌تواند به هدفمندی و کاربرد آن کمک قابل توجهی کند.

۱.۲ هدف درس و پیشینه آن

درس اول به تعریف روانشناسی دین و حوزه‌های فعالیت‌های روانشناسان، واکاوی واژه دین و تفاوت روانشناسی دین و روانشناسی دینی پرداخته است. مولف محترم در تعریفی صحیح روانشناسی دین را "مطالعه علمی دین از منظر روانشناختی" معرفی می‌کند. او به نقل از کالینز (Collins, R,G) و تاولس (Thouless, R,H) می‌گوید: مطالعه روانشناختی درباره دین، در صدد درک رفتار دینی از راه به کار بستن اصول روانشناختی به دست آمده از رفتار غیر دینی است (آذربایجانی و موسوی ۱۳۹۳: ۶).

اما روانشناسی نمی‌تواند به همه وجوه و جنبه‌های دین توجه کند چون اساساً چنین شأنی ندارد. روانشناسی دین صلاحیت بیان چیزی در مورد واقعیت یا ویژگی‌های زندگی ماوراء طبیعی را ندارد که یک رفتار دینی به آن مربوط است. از نظر روش شناختی کنار گذاشتن واقعیت فراتر از محدوده آن، دو نتیجه دارد. اولاً: روانشناسی دین خود را واجد شرایط اثبات یا رد گزاره‌های صحیح دینی نمی‌داند و سپس قبل و خارج از موضوعات مهم موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد. در نتیجه، از دیدگاه خودش، با پدیده‌ای که گفته می‌شود وجود دارد و به عنوان محرک رفتار دینی از آن یاد می‌شود، نمی‌تواند ارتباط بگیرد. در واقع، روانشناسان فراتر از اظهارنظرهای روانشناختی نمی‌روند، زیرا معتقدند تنها می‌توانند به حقیقت روانشناختی نگرش دینی نزدیک شوند، عوامل مؤثر بر شروع، انگیزه‌ها و انگیزه‌های محرک، ادراک، عاطفی، شناختی آن را افشا کنند و به جنبه‌های تصمیم‌گیری، و همچنین تعارضات مؤثر بر توسعه آن، یا تسهیل یا به تأخیر انداختن آن واقف نیستند.

ثانیاً: روانشناسی دین مبتنی بر این باور است که نمی‌توان عمل واقعیت ماوراء طبیعی را برای توضیح یک رفتار معین معرفی کرد. مسلماً اهل ایمان معتقدند که روح خدا ذهن آنها را روشن می‌کند و آنها را برای درک سخنان دینی آماده می‌کند. علاوه بر این، آنها متقاعد شده‌اند که

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۰۵

نماز و مناسک مستلزم ایمان به فعل الهی است، حداقل در قالب تمایل شخصی آنها به پذیرش آن و شناخت نشانه های حضور آن. علاوه بر این، به برکت این نگرش، نه تنها رویدادهای خارق العاده (تحول، تجارب عرفانی، شهادت)، بلکه خود ایمان را توضیح می‌دهند. از سوی دیگر، روانشناسی فقط می‌تواند این پویایی‌ها و این باورها را مشاهده کند و آنها را به حساب آورد. (r.f: Fizzotti 2002).

بعلاوه اگرچه دین اثر روان درمانی مثبتی بر بیمار دارد اما هدف دین رستگاری روحی است و در درجه بعدی ماحصلی چون بهداشت روان و تعادل درونی در پی خود دارد (ذاکر ۱۳۷۷: ۷۶-۹۵) که نمی‌توان آن را در درجه اول اهمیت محسوب نمود.

مولفان محترم آورده‌اند که تحلیل روانشناختی را در امر دین در پنج حوزه می‌توان پیگیری بود: مفاهیم انسان شناختی، مفاهیم اعتقادی، مفاهیم ارزشی و اخلاقی، مناسک و شعائر دینی و گزاره‌های دینی که توضیحات دال بر آن است که در منابع دینی باید مورد مطالعه و مذاقه قرار گیرد. اما این حیطه چنان وسیع است که سالها درس و بحث دینی می‌طلبد و چندان حوزه‌هایی با حدود مشخص برای یک روانشناس تعیین نمی‌کند. از آنجائیکه حدود و ثغور کار مطالعات روانشناسی دین باید برای روانشناس روشن باشد باید به دنبال حوزه‌هایی محدودتر و مشخص‌تر بود.

مصطفی ملکیان (۱۳۸۷: ۱۹۶ تا ۱۷۳) پنج بحث مهم در روانشناسی دین را این گونه طبقه بندی می‌کند:

۱. عوامل روانی موثر در تجربه دینی که بنیان‌گذار دین و مذهب داشته، چیست؟
۲. عوامل روانی اقبال مردم به دین و مذهب کدام است؟
۳. عوامل روانی موثر در کیفیت دینداری کدامند؟
۴. آثار دینداری بر روان آدمی چیست؟
۵. سنجه دینداری یا سنجه‌های بیرونی برای محک روانشناختی کدامند؟

اگر چه چنین طبقه بندی به جامعیت و ویژگی‌های مذکور در کتاب نیست اما در عمل به دلیل داشتن حدودی مشخص برای مطالعه و تحقیق روانشناسی دین منطقی‌تر به نظر می‌رسد. در کتاب روانشناسی دین لوونتال نحوه تاثیر گذاری دین بر رفتار، اندیشه‌ها و احساسات به تفکیک مورد بررسی قرار گرفته است (نک لوونتال ۱۴۰۰) و در کتاب اسپیلکا که بر اساس رویکرد تجربی است دین و تاثیر آن در طی سن انسان یعنی کودکی، نوجوانی و بزرگسالی و ... تحلیل

شده است (نک اسپیلکا ۱۳۹۰). در درس دوم درباره تاریخچه روانشناسی دین به بحث و بررسی پرداخته شده است و پیدایش رسمی روانشناسی دین را به اواخر قرن نوزدهم نسبت می‌دهد و آن را جدای از بحث تأملات روانشناسی درباره دینداری انسان می‌شمرد. در ادامه برای پیگیری و ریشه‌یابی تاریخچه روانشناسی دین از سه سنت انگلیسی-آمریکایی، سنت آلمانی و سنت فرانسوی سخن رانده و به آراء برخی از مهم‌ترین نظریه‌پردازان در هر سنت اشاره شده است و سیر تحول تاریخی روانشناسی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در کتاب روانشناسی دین اثر وولف نیز در سه درس: "سرآغاز رسمی روانشناسی دین؛ سه سنت، سنت‌های توصیفی آلمان، نگرش انسان-گرایانه تلفیقی در آمریکا" این مباحث مطرح شده است. این فصل که مملو از اسامی و اطلاعات گسترده‌ای درباره تطوّر روانشناسی و رویکرد کمی و کیفی روانشناسی دین است، خصوصاً برای دانشجویان کارشناسی، درسی سخت و سنگین است. جا دارد که نویسنده با تلخیص و حذف مواردی که جنبه تاریخچه روانشناسی دارد و یا از اهمیت کمتری برخوردار است، اقدامی انجام دهد تا این درس جزء حذفیات عناوین درسی قرار نگیرد و برای یک جلسه محتوایی قابل آموزش و یادگیری داشته باشد.

۲.۲ معرفی اعلام پیشین روانشناسی دین

در فصل دوم نیز مشابه کتاب دیوید وولف به بررسی نظر سه روانشناس مهم در قالب سه درس از دوازده درس کتاب پرداخته شده است:

۱. در درس سوم نظریه ویلیام جیمز درباره دین تحلیل و بررسی شده است. دانشجوی در این درس با زندگینامه ویلیام جیمز آشنا می‌شود، مبانی فکری او را می‌شناسد و دیدگاه‌های او درباره دین را می‌آموزد و نقدهای وارد بر این دیدگاهها نیز برای او تبیین شده است.
۲. در درس چهارم با عنوان نظریه زیگموند فروید درباره دین، زندگینامه و آثار فروید در زمینه دین آمده و مبانی و آراء فکری فروید مورد بررسی قرار گرفته است. بسیاری از دانشمندان دیدگاه‌های فروید را در تبیین دین نقد کرده و حتی نزدیک‌ترین همراهان وی هم مانند یونگ و آدلر آنها را نپذیرفته اند. دیدگاه‌های وی اعم از مفروض قلمداد کردن نفی و انکار خدا، تفسیر طبیعت گرایانه و نظریه جنسی فروید که زیربنای تحلیل وی درباره دین است، شاید فروید را علی‌رغم آنکه پدر علم روانشناسی قلمداد می‌شود اما درباب دین و روانشناسی دین از مرجعیت خارج ساخته و مناسب بود نقد آراء وی ذیل

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۰۷

شناخت سایر روانشناسان یا آراء دینی مذکور بررسی می‌شد و فصلی مجزا برای او اختصاص نمی‌یافت.

۳. درس پنجم دیدگاه کارل گوستاو یونگ درباره دین است که از زندگی و آثار او درس آغاز شده و بعد دیدگاه یونگ را در روانشناسی دین بیان می‌کند و به نقد و بررسی آن می‌پردازد. یونگ به نمادپردازی و سمبولیسم در دین توجه خاصی دارد یعنی تعبیر و تفسیرهای دین براساس ساختار و نقش اسطوره و نمادهای اساطیری که شاید مستلزم نقد و بررسی بیشتری باشد

۳.۲ قواعد فهم دین و ابعاد آن

در مقدمه فصل سوم متنی از دیباچه دفتر پنجم مثنوی آورده شده است که در آن مولوی با تمسک به آیات قرآن کریم و با اشارات و تمثیلات دلنشین ابعاد دینداری اعم از طریقت و شریعت و حقیقت را تبیین و گوهر دین را می‌نماید. لزوم مطالعات درون دینی برای کشف ابعاد، مولفه‌ها و شاخص‌های دینداری مطلوب و بایسته شمرده شده چنان که مطالعات برون دینی برای کشف نمودها و مظاهر خارجی دینداری مورد استفاده قرار می‌گیرد. گرچه در همان مقدمه هم به نقل از براون آمده که فهم روانشناختی از دین، گاه منجر به فروکاهش یا جایگزینی برخی مفاهیم دینی می‌شود (آذربایجانی ۱۳۹۳: ۸۰) سپس با نفی رویکرد پوزیتویستی به دین پنج قاعده و اصل را در فهم دین مهم و ضروری می‌شمرد که برخی نیازمند بازنویسی و تغییر هستند:

۱. رویکرد منسجم: در این بخش پس از بیان اصل ناهماهنگی شناختی فستینگر داشتن رویکردی سازوار و هماهنگ در فهم دینداری مهم شمرده شده است. با این توضیحات به نظر می‌رسد منظور از داشتن رویکردی منسجم نگاه توأمان به رفتار و نگرش افراد در ارزیابی و محک دین ایشان است که این مطلب به دشواری به مخاطب منتقل می‌شود.

۲. توجه به سنت‌ها و گروه‌های دینی: در این بخش نیز این نکته که گاه دین و دین‌داری از سنت‌های فرهنگی متعلق به آن قابل انفکاک نیست؛ باز فهم دین را دچار لغزش شمرده و اینکه عوامل فردی و ذهنی غیر قابل اصلاح را که تبیین‌های روان‌شناختی قدیم تر از دین در احساسات، غریزه، تلقین یا ناهشیار یافته بودند را باطل می‌شمرد (همان: ۸۶ به نقل از براون). در این قسمت نیز به درستی تبیین نشده که آیا توجه به

سنت و شاخه دینی مددجو در محک و ارزیابی فهم روانشناختی دینداری او مفید فایده است یا در تبیین کلی روانشناسی دین و این مهم تا چه اندازه قابل پیگیری است؟

۳. تقدم مطالعات درون دینی بر برون دینی: در واکاوی روانشناختی دین و دینداری، تقدم مطالعات درون دینی بر برون دینی در زمره مسلمات است .

۴. احساس همدلی و تعهد: در این قسمت هم منظور حس همدلی و همراهی است که باید بجای روحیه انتقادی و راهنمایی دینی برای ارتباط بیشتر و بهتر با مددجو مورد اهتمام روانشناس باشد .

۵. توجه به زمان: نکته این است که در فهم دینداری باید توجه کافی به رویکرد مردم شناسانه به دین داشت و این رویکرد در زمان های گوناگون متمایز است و شاید بهتر بود مورد پنجم، نگاه مردم شناسانه در گذر زمان نام می گرفت.

در این درس مولف محترم با ذکر انواع نقل ها و ترجمه نظرات مشهور موجب ناهمی و سردرگمی دانشجویان شده است. به عنوان نمونه ذیل مورد سوم آمده است:

مک کلند (1961) (Mac Clelland) ارتباط میان پروتستانیسم و سرمایه داری را بر پایه ایده ها، باورها و ارزش هایی تبیین می کند که از راه فرزند پروری، تأخیر ارضاء، آموزش استقلال و تسلط تثبیت شده اند و سطوح بالایی از انگیزه پیشرفت را شکل می دهند. از آنجا که اقدامات متهورانه سرمایه داری، به این جهت گیری نیازمند است، آنان باید ارتباط فرد و جامعه را پس از دوره فرزند پروری، از راه ارزش های دیگر نگهداری و حفظ کنند. نپذیرفتن واقعیت یا اعتبار هر نوع دیدگاه دینی یا متعالی، می تواند نشان دهنده سوگیری مزاجی بر ضد تصور چنین واقعیتی یا به تعبیر ویلیام جیمز، به نبود تخیل یا عدم آمادگی برای نپذیرفتن این امر باشد که نظم طبیعی، ممکن است ساده یا پیچیده باشد. (همان: ۸۷)

که در نتیجه خصوصاً در مورد دانشجویان کارشناسی گاه این پنج اصل جز حفظ تیترها ره آوردی نداشته است.

در درس هفتم از کتاب تک بعدی و چندبعدی بودن دین مورد بحث و بررسی قرار گرفته و نظریات مختلف بیان و طرح شده است. چنانچه جنبه تک بعدی دین نوعی پایبندی و التزام به دین و گوهره اصلی دین برشمرده شده و ابعاد دین همان جلوه ها و حیظه ها و کارکردهای دین طرح شده اند. نکته قوت کتاب آوردن جدولی از رویکردهای چندبعدی دین در مطالعه دین فردی در نظر روانشناسان مهم و مشهور است. گر چه برخی تناقضات در این جدول فهم

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۰۹

مخاطب را دچار مشکل می‌کند: مثلاً گاه در این جدول ابعاد دین معرفی شده و گاه تعاریف متضاد از دین و دین‌داری به نمایش گذاشته شده است که با هم قابل جمع نیستند. به نقل از آلن و اسپیلکا دین متعهدانه و دین توافقی، از آلپورت دین درون سو و برون سو، از پاتسون و ونیس دین ابزاری و غایی، از کلارک رفتار دینی اولیه و ثانویه و ثالثیه، از فروم دین خودکامه و انسانی و از هانت دین تحت اللفظی و ضد تحت اللفظی و دین اسطوره‌ای آورده شده است ولی در همین جدول از دیدگاه گلاک، ابعاد تجربی، ایدئولوژیک، مناسکی و عقلانی که ابعاد مختلف یک دین هستند، بیان شده است (همان: ۹۹-۱۰۰) که نیاز به اصلاح دارد.

۴.۲ سنجش دینداری

در ابتدا بیان می‌شود که با رویکرد علوم جدید در دوره رنسانس به ویژه با پیدایش روانشناسی علمی در اواخر قرن نوزدهم یک چهارچوب کمی و تجربی برای همه علوم از جمله روانشناسی تحمیل شده است پس سنجش و اندازه‌گیری در همه شاخه‌های روانشناسی جریان دارد و از این رو سنجش و اندازه‌گیری ابعاد مختلف دین، گام اساسی و واسطه مهمی در تحلیل‌های روانشناختی از دین به شمار می‌رود. در درس هشتم به تاریخچه سنجش دینداری، جواز سنجش دینداری از نگاه درون دینی و مبانی سنجش دینداری و مراحل سنجش و ساخت مقیاس و به طور کلی روش‌های اندازه‌گیری دینداری مورد بررسی قرار گرفته است. برای صحنه گذاشتن به این امر، ماجرای آزمون سپاهیان طالوت در عزیمت به سمت جالوت و سپاهش آمده (نک بقره ۲۴۹) و در کنار آن مشابه این داستان نقلی از سفارش یهوه به ژدئون آمده که به نظر می‌رسد بیشتر آزمونی برای سنجش جسمی سپاهیان باشد تا ابتلائی برای آزمون بردباری و ایمان ایشان و بعد هم با نقل شأن نزول آیه ۱۰ سوره ممتحنه می‌آورد که پیامبر (ص) برای آزمون زنان مهاجر ی که به مدینه آمده بودند آنها را به خدا سوگند می‌دهد که راه شرک نپویند، سراغ دزدی، اعمال منافی عفت، کشتن فرزندان و مانند آن نروند و سر تا پا تسلیم فرمان رسول خدا (ص) باشند اما این روایت نیز بیشتر اخذ بیعت از ایشان و شاید به نوعی تعهدی برای سرایت ایمان لسانی ایشان به عمل و فعلشان بوده و نه آزمونی برای سنجش دینداری زنان مهاجر توسط پیامبر (ص). مواردی در قرآن دال بر آزمایش بندگان وجود دارد من جمله ۵۴ القمر و ۲۴-۲۳ ص و ... بایسته بود پس از ذکر مبانی نظری سنجش دینداری در روش سنجش مستقیم، به مشکلات و محدودیت‌های اندازه‌گیری دینداری پرداخته می‌شد و پس از تبیین و بررسی هر یک از آنها چنانچه در درس نهم آمده است، به ذکر

روشهای مرسوم و عملی برای این سنجش پرداخته شود که در این صورت چرایی روشها و ایرادات آنها و راههای فائق آمدن بر مشکلات این سنجش‌ها به درستی تبیین می‌شد.

۵.۲ دین در چرخه زندگی

در فصل پنجم، مولف محترم به فواید دینداری در سطح فردی و اجتماعی می‌پردازد. در سطح فردی آرامش، رضایت از زندگی، تفسیر خوشبینانه از مرگ و سلامت جسمی را برمی‌شمرد و در سطح اجتماعی انسجام اجتماعی، کاهش جرم و انحراف و نوع دوستی و کمک به دیگران در زمره فواید دینداری آمده‌است. در واقع پنج رهاورد مهم دین در سلامت روان فردی و سه رهاورد بزرگ آن را در زندگی اجتماعی برمی‌شمرد. چنانچه آخرین تحقیقات هم نشان می‌دهد که افراد دینی‌تر به‌ویژه وقتی دین‌شان جنبه‌های اخلاقی و اجتماعی قوی داشته باشد، تمایل بیشتری به نگه داشتن هویت اخلاقی قوی و انجام اعمال خیر دارند. (r.f: Hardy2024)

اما در روشی علمی‌تر اگر شخص دیندار در ویژگی‌های شناختی، عاطفی و رفتاری مورد بررسی قرار می‌گرفت و اساساً ویژگی‌های شناخت و شیوه‌های استنباط او و نوع شناخت او نسبت به مبدأ جهان، نسبت به محیط و نسبت به خود انسانی او مورد واکاوی قرار می‌گرفت. اگر ویژگی‌های عاطفی و کاربست‌های شاکله عاطفی او ترسیم می‌شد و بعد ویژگی‌های رفتاری او به اختصار می‌آمد نظم و انسجام و روند منطقی بیشتری به چشم می‌خورد(نک مرعشی ۱۳۸۷: ۲۲۷ تا ۲۷۵).

مولف محترم در درس دوازدهم با عنوان هزینه‌های دینداری هدف از این درس را تبیین هزینه‌های دینداری در سطح فردی و اجتماعی ذکر کرده است اما در متن درس به طور ضمنی وجود هزینه‌ها مورد سوال واقع می‌شود اما چپینش مطالب به گونه‌ای است که فراگیر در این درس بنا به انتظار مولف و تعریف درس به دنبال هزینه‌هاییست که برای دینداری باید متحمل شود من جمله در سطح فردی، سلب برخی آزادی‌ها و تعصب یا جزم اندیشی و در سطح اجتماعی پیش‌دوری و تعصب نژادی و فرقه‌ای یا خودبرتربیتی جزء این موارد تلقی شده است.

برای سلب آزادی اینکه فرقه‌های مسیحی به هیچ وجه اجازه طلاق یا جلوگیری از بارداری را نمی‌دهند، به عنوان مثال آورده شده و بعد مولف محترم به این نکته پرداخته‌اند که آیا محدودیت‌های دینی جزء منافع دینداری محسوب می‌شود یا هزینه‌ها و مضرات آن؟ و اینکه دستورات الهی در نهایت به نفع فرد عامل هستند. در مورد جزم اندیشی، اینکه متدینان اجازه

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۱۱

تردد در معتقدات را به خود نمی‌دهند مورد تاکید دین و آموزه های آن نیست و این تعهد بیرونی است که با "عدم انعطاف" همراه است (r.f:Saroglou2024) اما دو دلی و تردید در اعتقادات روا نیست

در سطح اجتماعی هم پیش داوری و تعصب مهم ترین هزینه دینداری آورده شده است. اما در واکاوی ها و آمارهایی که در ادامه آمده است مشخص می‌شود که افراد غیر دیندار و اشخاص بسیار متدین کمترین حد پیشداوری را دارند. جزم اندیشی و تعصب از آن گروهی است که به لب و لباب واقعی دین دست نیافته اند و در انتهای فصل نیز به اینکه پذیرش دین به اجبار و اکراه روا نیست اما همبستگی به همکیشان مورد توصیه تعالیم الهی است، تبیین شده است.

تغییر عنوان و اهداف درس می‌تواند برای رسیدن به مقصود مولف درس را یاری دهد پیشنهاد می‌شود که عنوان درس به "دین و پاسخ به انتقادات" تغییر یابد و هزینه هایی که ممکن است برای دینداری ذکر شده و همه آنها با تبیین رویکرد مورد واکاوی قرار گرفته است تحت عنوان انتقادات به دین ذکر و پاسخ آنها نیز چنانچه آمده، آورده شود.

۳. مطالب مهمی که شایسته است در کتاب بیاید

به علاوه موارد مهم دیگری نیز هستند که شایسته است در این مقال بگنجد چرا که شاید دانشجوی ما در دروس تخصصی خود تنها در این درس با این جنبه مهم یعنی دین و واکاوی روانشناسی شخص دیندار مواجه باشد.

۱.۳ انتقادات وارد بر دینداری و پاسخ به آنها

احساس گناه یکی از علائم افسردگی و خود تخریب گری تلقی می‌شود و در واقع تردیدی نیست که دین احساس گناه ایجاد می‌کند. ودنبرگ (Vedenberg) معتقد است دین می‌تواند منشا مشکلاتی من جمله احساس گناه یا حس معصیت کاری گردد. اما آیا نوع و اندازه آن در رویکردهای مختلف دینی یکسان است و آیا این احساس به طور مطلق نابهنجار و غیر طبیعی است؟ در حقیقت احساس گناه گرچه اگر در شکل افراطی و غیر موجه، لذت زندگی را می‌کاهد و به ناراحتی های عاطفی مانند تنبیه و مجازات خود، منجر می‌شود گاه می‌تواند این حس به اعتیاد به مواد مخدر و یا مشروبات الکلی فرد را سوق دهد یا به نفرت از خود، افسردگی و خودکشی منجر گردد اما احساس بی گناهی محض هم از حس بی نقصی و

خودشیفتگی نشأت می‌گیرد و گاه موجب تنظیم رفتار اجتماعی ما می‌گردد. به تعبیر کلینبل (Clinebell) احساس گناه منطقی و ارزشمند آن است که فرد بر اساس شناخت ارزش‌ها، درک کند به چه چیز ارزشمندی صدمه وارد کرده است و احساس گناه غیر منطقی و نوروپیک، به سبب ترس از گناه است. در واقع احساس گناه منطقی همان عاملی است که فرد را از خدشه دار کردن نظام ارزشی باز می‌دارد. و او را به ترمیم و جبران آسیب‌های وارده به این نظام ترغیب می‌کند تا زندگی وی معنی‌دار بماند و احساس پوچی نکند. تحقیقات نشان می‌دهد که حمایت اجتماعی و تعهد عمیق دینی می‌تواند اثرات احساس گناه و تأثیر منفی آن را بر سلامت روانی تا حد زیادی تعدیل کند (r.f: Park 2023). این نکته در قرآن کریم چنین آمده است: *ثُمَّ إِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَعَفُورٌ رَحِيمٌ* (نحل/۱۱۹). نتیجه آن که احساس گناه در هر شرایطی نامطلوب تلقی نمی‌شود (مرعشی ۱۳۸۷: ۸۹-۹۳).

در سال ۲۰۰۲ در نشریه نیوسایتیست (New Scientist)، تحقیقی منتشر شد و این نظریه را تقویت کرد که تقوای شدید و خداترسی ممکن است با اختلال و سواس جبری همراه شود. این تحقیق که توسط سیکا (Sica) و گروه او در دانشگاه پارم ایتالیا انجام گرفت، نشان داد که کاتولیک‌های شدیداً پایبند، در مقایسه با افراد سست‌مذهب، احتمال بالاتری برای بروز سمپتوم‌های سواس جبری دارند. در واقع نتیجه این پژوهش آن بود که هرچه شدت دینداری بالاتر باشد، سمپتوم‌های سواس جبری هم شدیدتر خواهند بود. به اعتقاد دراموند (Drummond) که یک روانپزشک انگلیسی است ربط دادن یافته‌های پژوهش فوق با سواس بالینی نوعی حقه‌بازی تلقی می‌شود. زیرا کسانی که دچار این مشکل هستند باید استعداد ژنتیک هم برای بروز این سمپتوم‌ها داشته باشند. یعنی اگر این شخص دیندار هم نبود گرفتار سواس بود اما اکنون که متدین است و سواس خود را در قالب امور دینی خود بروز و ظهور می‌دهد. هذیان و توهم هم قالب‌های فکری هستند که وقتی فرد متدین است در محتوا و شمایل دینی پدیدار می‌شوند و در واقع منشأ دینی ندارند (همان: ۹۷-۹۹).

گاه برای عموم مردم این سوال مطرح می‌شود که چرا برخی افراد که خود را شدیداً مذهبی می‌شمرند سوء رفتارهای فردی و اجتماعی واضح دارند و گاه به بیماری روانی مبتلا می‌شوند؟ این پرسش هم باید ذیل انتقادات به بهداشت روانی دینداران مورد بررسی و پاسخ‌دهی قرار گیرد. چنانچه آلپورت تدین را به دو نوع تقسیم می‌کند: تدین درونی و تدین بیرونی. افرادی که تدین درونی دارند از دین استفاده ابزاری نمی‌کنند، بلکه به اهداف واقعی دین پایبند هستند.

برخلاف کسانی که تدین بیرونی دارند و دین را اساساً برای دستیابی به اهداف غیر دینی مانند موقعیت اجتماعی، اقبال عمومی، ثروت و ... می‌خواهند. در واقع تدین درونی در فرهنگ دینی، اخلاص و تدین بیرونی ریا نام دارد. واقعیت این است که تنها تدین درونی عامل مصون ماندن از سوء رفتارها و سلامت روان قلمداد می‌شود و تدین بیرونی ارمغانی از سلامت روان در پی خود ندارد (همان: ۹۳-۹۵). این انتقادات مهم و مانند اینها و پاسخ مقتضی در کتابی که در آمد روانشناسی دین برای دانشجویان محسوب می‌شود لازم و ضروری به شمار می‌رود.

۲.۳ ارتباط وثیق بین سلامت جسم و روح

کونینگ (Koenig) می‌گوید: آنچه دانشکده پزشکی به من نیاموخته، آن است که اعتقاد مذهبی می‌تواند اعتیاد را در هم بشکند، انسان‌ها را از افسردگی برهاند و در هنگام ضربات عاطفی از افراد محافظت کند. وی همچنین در تحقیقی نشان می‌دهد که سالمندانی که در هنگام استرس به دعا و اعتقادات مذهبی خود اتکا می‌کنند، کمتر از دیگران دچار اضطراب مرگ هستند. این اختلاف از نظر آماری معنادار است زیرا ۳/۱۰٪ مذهبی‌ها و ۲۵٪ غیر مذهبی‌ها این اضطراب را داشتند. یافته‌های وی نشان داد آنچه به سالمندان کمک می‌کند، اعتقادات درونی و ایمان افراد است، نه فقط فعالیت مذهبی آنها. مرکز تحقیقات مذهب، معنویت و سلامت (Center for spirituality Theology and Health) دانشگاه دوک، تأثیر مذهب و معنویت را در سلامتی به سه عرصه تقسیم کرده است: پیشگیری از بیماری، بهبود بیماری و میزان استفاده از خدمات بهداشتی-درمانی (مرعشی ۱۳۸۷: ۶۸-۶۷).

این تحقیقات و تحقیقات متعدد دیگری ارتباط وثیق بین جسم و روح و به تبع دین داری و سلامت جسم را گوشزد می‌کند. بایسته است که در این کتاب در بخش مختصری رابطه دین و سلامتی عمومی بحث و بررسی شود که گرچه این کتاب در آمدی بر روانشناسی دین است اما ارتباط بین روان و جسم و کالبد غیر قابل چشم پوشی است.

حتی برخی از آموزه‌های دینی موجب ارتقای سطح سلامت عمومی می‌گردد. مانند راه سایکونوروفیزیولوژیک (Psycho-Neuro-Phsiologic Pathway) که بررسی عواطف مثبت برآمده از آموزه‌های دینی و تأثیر این عواطف از طریق دستگاه عصبی خودمختار (autonomous nervous system) موجب عملکرد مطلوب دستگاه‌های فیزیولوژیک از قبیل دستگاه قلبی-عروقی، گوارش، گوارش، غدد مترشحه داخلی، سیستم ایمنی و ... می‌گردد.

۳.۳ بحث معنویت و دین

در سالهای اخیر به شدت تمایل فزاینده‌ای به بحث معنویت و تمایز آن از دین مطرح و رو به رشد است. تمایزی سستی میان معنوی بودن و مذهبی بودن. چرا که پنداشته می‌شود که دلالت‌هایی که معنویت به همراه دارد بیشتر جنبه شخصی دارند تا نهادی، حال آنکه دلالت‌های دین بیشتر نهادی اند. چنانکه معنویت بیشتر جنبه روانشناختی و دین جنبه جامعه‌شناختی دارد. یعنی معنویت ناظر به عقاید، ارزش‌ها و رفتار شخص است، لیکن دینداری به پیوند شخص با سنت و نهاد دینی مربوط می‌شود (اسپیلکا و دیگران ۱۳۹۰: ۱۲). از این رو با جایگزینی معنویت به جای دین، شخص در کنار دست یافتن به نیازهای روحی خود، از پاسخگو بودن و متعهد بودن رهایی می‌یابد و گمان می‌کند که از وظایف و تکلف‌های دینی رها شده است. تبیین اینکه هیچ معنویت راستینی جدای از دین وجود ندارد و یا جدایی دین از معنویت جدایی امر ارزشمند از امر خرافی است؛ بحثی است که باید در روانشناسی دین بدان پرداخته شود.

۴.۳ موسسات روانشناسی دین

درس دیگری که جای دارد در این کتاب بگنجد پرداختن به موسساتی است که ارتباط بین دین و بهداشت روان را مورد بررسی قرار می‌دهند. برخی از این موسسات صرفاً جنبه علمی-آموزشی و پژوهشی داشته و مبانی علمی ارتباط بین دین و بهداشت روان، یا به طور اعم دین و سلامتی را تحت بررسی قرار می‌دهند اما برخی دیگر جنبه خدماتی و اجرایی داشته و به روانشناسی دینی نیز می‌پردازند و دسته سوم در هر دو قسمت مشغولند من جمله بنیاد جان تمپلتون (John Tempelton Foundation) در آمریکا که در بیش از سیصد تحقیق، پروژه و انتشار آثار سرمایه‌گذاری کرده است یا مرکز معنویت و سلامت دانشگاه فلوریدا (Center for Spirituality and Health) یا گروه کشیش-پزشک-معنویت (Chap-Phy-Spirituality) که کنفرانس‌هایی در این موضوع در کانادا تشکیل داده است. نام بردن از این مؤسسات و مشابه آنها ذهن دانشجو را به سمت مفید بودن این شاخه علمی و مثمر ثمر بودن و معتبر بودن آن سوق می‌دهد.

۴. نتیجه‌گیری

کتاب در آمدی بر روانشناسی دین تألیف دکتر آذربایجانی و آقای موسوی کتابی مورد تأیید و توثیق اساتید و استفاده دانشجویان رشته روانشناسی در رشته روانشناسی دین است که ویژگی

های مثبت بسیاری من جمله تألیف به سبک درسنامه، داشتن اهداف درس، پرسشهای پایانی هر درس، معرفی موضوعاتی برای تحقیق دانشجو و معرفی منابعی برای مطالعه بیشتر دانشجویان دارد بعلاوه مطالب کتاب همه متقن و بر پایه نظم منطقی یک کتاب آموزشی تألیف شده است. باشد که نکات مطرح شده در این مقاله برای تصحیح و تکمیل کتاب و تألیف کتب جدید در این زمینه مفید واقع شود.

بهتر است مشکلاتی که مابین روانشناسان و دینداران با بحث روانشناسی دین مطرح است در ابتدای درس به وضوح بیان و پاسخ داده شود. حوزه های مطالعات درون دینی یک روانشناس در حوزه روانشناسی دین بسیار مجمل و گسترده مطرح شده که در عمل تنها از عهده یک عالم دینی برخوردار آمد باید این حیطه محدود و مشخص شود تا برای یک روانشناس هم شدنی و محتمل نماید. تاریخچه روانشناسی دین با ذکر نامهای بسیار و وقایع تاریخی آمریکا و اروپا که در این سیر تطوّر مؤثر بودند، گزارش شده است که حذف برخی تراجم برای سبک شدن درس مورد توصیه می‌باشد. پیشنهاد می‌شود گزارشی کوتاه از دانشمندان و پیشکسوتان این عرصه در دوران تمدن اسلامی نیز آورده شود.

اشکالات مبنایی در کنار هم قراردادن نظریات روانشناسان در جداول آمده که شایسته است رفع شود و پیشنهادی هم برای تغییر یکی از عناوین داده شده است.

برای سنجش دینداری از مثالهایی در قرآن بهره گرفته شده که برخی مصداقی برای سنجش دینداری محسوب نمی‌شوند. مؤلف محترم به این وسیله موجب وهن دین شده که امید است مرتفع گردد.

در فواید دینداری، به چند مصداق اشاره شده است که باید مبنایی تر این فوائد طبقه بندی و عرضه شوند و در انتها نیز هزینه هایی برای دینداری ذکر شده که گرچه پاسخ هایی هم برای ادعای این هزینه ها آمده اما اگر تحت عنوان انتقادات وارد بر دینداری این موارد طبقه بندی و پاسخ داده شود، مسأله شفاف تر به دانشجویان عرضه می‌شود.

ارتباط بین سلامت جسم و روح، بحث معنویت و دین و معرفی مؤسساتی که در دنیا به روانشناسی دین می‌پردازند مطالبی است که برای دانشجو مفید فایده است و اهمیت و اعتبار این درس را برای وی تبیین می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تقلیل‌گرایی یعنی تبیین پدیده‌های پیچیده بر حسب فرآیندهای ساده‌تری که در سطح زیرین پدیده‌های پیچیده موجودند.
۲. (نک براتی سده ۱۳۹۶: ۳-۶)
۳. تذکر تاریخچه روانشناسی دینی در عصر تمدن اسلامی و پیشکسوتان این علم در جهان اعم از محمدبن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ ق) (او مدیر بیمارستان بغداد و رئیس اولین بخش امراض روانی در جهان بود و دو کتاب المنصوری و الحاوی که شامل توصیفات و روش درمان بیماریهای روانی است از تألیفات اوست) و ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق و ۹۸۰-۱۰۳۷ م) (او در یکی از معروف‌ترین کتب خود به نام القانون فی الطب روش درمان بعضی از حالت‌های بیماری‌ها را توصیف کرده و شرح داده است مانند بیخوابی، مختل شدن فکر، سرگیجه، فلج شدن اجزای بدن، سکنه مغزی، صرع (غش کردن) و افسردگی و همچنین ناتوانی جنسی، همچنین ابن سینا در زمینه روانپزشکی جسمی (Theosomatic Medicine) نیز پیشرو و پیش‌تاز بود و تغییرات روانی را به تغییرات جسمی مرتبط می‌دانست (و نگاهی به پیشینه روانشناسی در عصر تمدن اسلامی) برپایه منابع تاریخی، عصر طلایی تمدن اسلامی نوعی منحصر بفرد در درمان کسانی که به بیماری‌های روانی (عقلانی) دچار شده بودند محسوب می‌شود. در بیمارستان‌ها، در بغداد در سال ۷۰۵ میلادی و در قاهره در سال ۸۰۵ میلادی بیمارستان‌هایی برای درمان بیماری‌های روانی بنا شد و موید در این زمینه، وجود یک مؤسسه پزشکی در شهر فاس در مراکش در آن دوران می‌باشد. قبل از بیان تاریخچه رسمی روانشناسی دین، می‌تواند پیش زمینه مناسبی برای شروع درس باشد.
۴. "دیدگاه زیگموند فروید"، "کارل گوستاو یونگ و سنت تحلیلی" و "ویلیام جیمز و میراث او" نام درس‌هایی هستند که وولف به تحلیل رویکرد این افراد در کتاب خود پرداخته است.
۵. در این کتاب، ضمن اشاره به کاستی‌های روانشناسی موجود، مبانی، تاریخچه و قلمرو روانشناسی اسلامی بررسی شده است. مطالعه این اثر می‌تواند به فهم معنای روانشناسی اسلامی و آشنایی با ظرفیت‌ها و قابلیت‌های متون و منابع دینی در ساخت و گسترش نظریه‌های روانشناسی کمک کند.
۶. در کتاب مبانی نظری و روش‌شناسی سنجش دینداری نوشته محمد خدایاری فرد و دیگران که حاصل پژوهش‌های متعدد است، با بررسی رویکردهای متفاوت به دین و کارکردهای مختلف آن در فصول متعدد، به تبیین دین و دینداری از منظر دینی توجه شده، ساختار و مؤلفه‌های دینداری با استفاده از منابع دین مبین اسلام (قرآن و حدیث) معرفی و دسته‌بندی شده است، همچنین مراحل ساخت مقیاس سنجش دینداری بر اساس مؤلفه‌های مذکور توضیح داده شده است.

کتاب‌نامه

- اسپیکلا، برنارد، رالف دلبیو هود، بروس هونسبرگر و ریچارد گرساچ (۱۳۹۰)، روانشناسی دین بر اساس رویکرد تجربی، ترجمه دکتر محمد دهقان، تهران: رشد.

تحلیل جایگاه منابع دانشگاهی در روان‌شناسی دین: ... (منصوره السادات خاتمی) ۱۱۷

آذربایجان، مسعود و سید مهدی موسوی اصل (۱۳۹۳)، درآمدی بر روان‌شناسی دین، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

آذربایجان، مسعود (۱۳۸۶)، روان‌شناسی از دیدگاه ویلیام جیمز، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
براتی سده، فرید، محمد دهقانی و سپیده باطبی (۱۳۹۱)، «نشست نقد و بررسی کتاب روان‌شناسی دین بر اساس رویکرد تجربی اثر دیوید ولف»، کتاب ماه و دین، ش ۱۷۶، ص ۳ تا ۶.

پالمر، مایکل (۱۳۸۵)، فروید، یونگ و دین، مترجمان: محمد دهگانپور و غلامرضا محمودی، تهران: رشد.
خدایاری فرد، محمد، باقر غباری بناب، و علی‌تقی فقیهی (۱۴۰۱)؛ مبانی نظری و روش‌شناسی سنجش دینداری، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ذاکر، صدیقه (۱۳۷۷)، «نگاهی به نظریه فرانکل در روان‌شناسی دین»، مجله قیسات، ش ۸ و ۹، ص ۷۶ تا ۹۵.
فخار، صدیقه، فاطمه فیجان و مریم ایمان‌دار (۱۴۰۱)، «روانشناسی دین چیست؟»، مجله مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی، ش ۳۵، ص ۴۶۵ تا ۴۷۲.

فونانا، دیوید (۱۳۸۵)؛ روان‌شناسی، دین و معنویت، مترجم: الف ساوار؛ قم: نشر ادیان.
قراملکی، احد (۱۳۷۷)، «تجربه دینی: گفتگوی قراملکی با رالف هود»، مجله قیسات، س ۳، ش ۸ و ۹.
قربانی، نیما (۱۳۷۷)، «روانشناسی دین یک رویکرد علمی چند تباری»، مجله قیسات، ش ۸ و ۹، ص ۲۲ تا ۴۵.

لوونتال، کیت میریام (۱۴۰۰)، «مقدمه ای کوتاه بر روان‌شناسی دین»، مترجم: علی فرهادی و محمد الماسیان، تهران: انتشارات رشد.

مرعشی، سید علی (۱۳۸۷)، بهداشت روان و نقش دین، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
ملکیان، مصطفی، محمد دهقانی و حسن هاشمی میناباد (۱۳۸۷)، «نشست روان‌شناسی دین: نقد و بررسی کتاب»، کتاب ماه و دین، ش ۱۲۸ و ۱۲۹، ص ۱۷۳ تا ۱۹۶.

وولف، دیوید ام (۱۳۸۶)، روان‌شناسی دین، ترجمه محمد دهقانی، تهران: رشد.
یونگ، کارل گوستاو (۱۳۸۶)، روان‌شناسی و دین، مترجم: فواد روحانی، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

Fizzotti, Eugenio, *Interdisciplinary Encyclopedia of Religion and Science* ISSN: 2037-2329 and the author. edited by G. Tanzella-Nitti, I. Colagé and A. Strumia, www.inters.org DOI:10.17421/2037-2329-2002-EF-1

Hardy, S. A., Carlo, G., et al, *The Role of Religiosity in Moral Identity and Prosocial Behavior: A Meta-Analytic Review: Personality and Social Psychology*, 2024, DOI: 10.1177/10888683231175812

Park, C. L., Edmondson, D., et al, *Spiritual Struggles and Mental Health: Mechanisms and Moderators* *Journal of Abnormal Psychology*, 2023, DOI: 10.1037/abn0000786

۱۱۸ پژوهش‌های علم و دین، سال ۱۵، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۳

Saroglou, V., Cohen, A. B., et al, Religious Orientation and Personality Traits: A Cross-Cultural Study
International Journal for the Psychology of Religion,2024,DOI: 10.1080/10508619.2023.2290102
Vine,I, Facts and values in the Psychology of Religion, Bulletin of the British Psychological
Society,no. 31,p. 414-417.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی